

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ

Леся Прохоренко,

доктор психологічних наук, професор

e-mail: lesya-prohor@ukr.net

orcid.org/0000-0001-5037-0550

Lesia Prokhorenko,

Doctor of Psychology Sciences, professor

Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН
України, м. Київ, Україна

вул. М. Берлінського 9, м. Київ, 04060, Україна

Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the
National Academy

of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Steet M. Berlinskoho 9, Kyiv, 04060, Ukraine

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: РОЗВИТОК ТА ПЕРСПЕКТИВИ

SPECIAL PSYCHOLOGY IN INDEPENDENT UKRAINE: DEVELOPMENT AND PROSPECTS

Анотація. У статті автором зроблено спробу здійснити історичний екскурс щодо розвитку спеціальної психології в незалежній Україні. Обґрунтовано, що упродовж багатьох років ця галузь науки формувалася як багатогалузева дисципліна, спеціальна психологія була невід'ємною частиною дефектології, комплексної науки, завдання якої поставали у

різнобічному вивченні причин і механізмів порушень розвитку, розробленні науково обґрунтованих медико-психолого-педагогічних корекційних впливів на дітей, які мали різні порушення психофізичного розвитку й ін. Проаналізовано, що в 90-х роках вчені, які працювали в спеціальній психології, займалися, насамперед, вивченням особливостей різних порушень у розвитку дітей. У період розбудови незалежної України у фокусі постійної уваги знаходиться питання освіти, розвитку, психологічного супроводу осіб з особливими потребами. Протягом багатьох десятиліть у численних науково-педагогічних дискусіях перебуває проблема пошуку ефективних стратегій практичної реалізації теоретичних та практичних засад спеціальної психології як галузі науки. Проаналізовано проблемне поле розвитку спеціальної психології на сучасному етапі. Позначено область предметного змісту спеціальної психології у період незалежності України, окреслено основні здобутки та можливості методологічної основи розвитку спеціальної психології.

***Ключові слова:** спеціальна психологія, порушення психічного розвитку, особливі освітні потреби, інклюзія.*

Abstract. In the article, the author tried to make a historical excursion regarding the development of special psychology in independent Ukraine. It is well-founded that over many years this branch of science was formed as a multi-disciplinary discipline, special psychology was an integral part of defectology, a complex science, the task of which was to study the causes and mechanisms of developmental disorders, develop scientifically based medical-psychological-pedagogical corrective effects on children, who had various disorders of psychophysical development, etc. It was analyzed that since the 90s, scientists who worked in special psychology were primarily engaged in studying the characteristics of various disorders in the development of children. During the period of development of independent Ukraine, the issue of education, development, and psychological support of persons with special needs is in the

focus of constant attention. For many decades, the problem of finding effective strategies for the practical implementation of the theoretical and practical foundations of special psychology as a branch of science has been in numerous scientific and pedagogical discussions. The problematic field of development of special psychology at the current stage is analyzed. The scope of the subject content of special psychology during the period of independence of Ukraine is indicated, the main achievements and opportunities of the methodological basis of the development of special psychology are outlined.

Key words: special psychology, impairment of mental development, special educational needs, inclusion.

Актуальність дослідження. Кардинальні зміни, що відбуваються у глобалізованому психологічному просторі, зумовлюють вивчення питань становлення спеціальної психології як науки, яка розглядається в межах окремої галузі, що вивчає закономірності психічного розвитку й особливості психічної діяльності осіб, які мають психічні чи фізичні порушення. Іншими словами, спеціальна психологія вивчає своєрідність психічного розвитку осіб з особливими потребами.

На початку ХХ столітті спеціальна психологія почала розвиватися і формуватися як наука дефектологія у зв'язку з необхідністю побудови систем спеціальної освіти, основу яких склали школи для сліпих, глухих і розумово відсталих дітей. Як окремі напрями (галузі) до спеціальної психології входять: психологія осіб з порушеннями інтелекту, психологія осіб з порушеннями слуху (сурдопсихологія), психологія осіб з порушеннями зору (тифлопсихологія), психологія осіб з

порушеннями мовлення (логопсихологія), психологія осіб з порушеннями опорно-рухового апарата (ортопсихологія) та ін.

У період розбудови незалежної України спеціальна психологія зорістовується не лише на проблеми розвитку осіб, а й на якість їхньої освіти, психологічного супроводу осіб з особливими потребами та ін.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз наукових джерел з проблеми становлення та розвитку спеціальної психології в незалежній Україні.

Методи дослідження – використано теоретичні методи, які спрямовані на створення теоретичних узагальнень та формулювань закономірностей досліджуваного явища.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Роблячи певний історичний екскурс щодо розвитку спеціальної психології в Україні, треба зазначити, що упродовж багатьох років ця галузь науки формувалася як багатогалузева дисципліна. Виділення окремих галузей спеціальної психології, так чи інакше, відображало процес розвитку системи спеціального (корекційного) навчання. У західноєвропейських країнах відбувається перебудова організаційних засад спеціальної освіти, скорочення кількості спеціальних шкіл і різкого збільшення кількості спеціальних класів у загальноосвітніх школах, перебудовою взаємовідносин масової і спеціальної освіти. У цьому контексті не випадковим є той факт, що першими галузями

спеціальної психології стали психологія осіб з порушеннями зору, слуху та інтелекту, бо першими в системі спеціальної освіти стали виникати школи для дітей саме із такими порушеннями в розвитку.

Протягом років, спеціальна психологія була невід'ємною частиною дефектології – комплексної науки, предмет вивчення якої вміщував як дослідження причин і механізмів порушень розвитку осіб, так і розроблення науково обґрунтованих медико-психолого-педагогічних корекційних впливів на таких осіб.

В українській психологічній науці у 90-х роках в наукових колах домінуючими залишаються підходи щодо вивчення своєрідності психічного розвитку різних категорій осіб, які мають психофізичні порушення. Зусилля вчених, які працювали в дефектології, були спрямовані, насамперед, на вивчення особливостей розвитку дітей стосовно виділених типів порушеного розвитку.

Результати проведених у цей період психологічних досліджень сприяли нагромадженню знань про особливості розвитку дітей у всіх галузях дефектології, внесли вклад у розвиток теоретичних основ і методів диференціальної діагностики, дали змогу обґрунтувати необхідність диференціації навчання незрячих і слабозорих, глухих і слабочуючих, з порушеннями інтелекту та дітей із затримкою психічного розвитку. При цьому зберігалися значна ізольованість різних напрямів спеціальної психології й переважно прикладний

характер проведених досліджень, тобто пов'язаних з вирішенням конкретних завдань і проблем навчання й виховання осіб з особливими потребами, у тому числі з інвалідністю.

Аналіз тематики психолого-педагогічних досліджень дає змогу стверджувати, що у цей період основним предметом численних праць науковців є вивчення засобів оптимізації навчального процесу, вивчення таких психологічних детермінант навчальної діяльності, як потреби й мотиви учіння, пізнавальні інтереси школярів, психічні стани дитини в процесі навчання, особливостей засвоєння знань учнями початкової школи (О. Губко, П. Зінченко, Коваленко, Т. Кириленко, Є. Легков, О. Скрипченко та ін); значна увага звертається на методики діагностики рівня сформованості навчальної діяльності, розробляються методологічні аспекти індивідуалізації процесу навчання тощо (С. Максименко, Ю. Швалб). Втім, основна увага вчених приділяється конструюванню змісту навчальних предметів (математика, природознавство, рідна мова та література), тобто розробленню методичного супроводу навчання з урахуванням психічної сторони розвитку дитини.

Окремим напрямом досліджень у галузях психології особистості, соціальної психології, педагогічної психології, дефектології були спроби вивчення дітей, які мали складні порушення розвитку, зокрема психологічних умов виховної роботи з важкими підлітками (Н. Максимова, В. Маценко, Т. Титаренко, С. Яковенко та ін.).

У 1991 році, коли Україна остаточно здобула незалежність, постала необхідність реформування освітньої галузі, завдання якої мали б відповідати потребам суверенної держави. Початок процесу реформування в Україні супроводжувався об'єктивними соціально-економічними труднощами, освітня галузь опинилася у кризовому стані, спостерігалася невідповідність освіти запитам особистості, суспільним потребам та світовим досягненням людства. Повсякчас спостерігалися педагогічні кризові явища, які вчені пов'язували з відчуженням дітей від учителя, школи і, які багато в чому були пов'язані з незнанням вчителів психічних особливостей розвитку дітей, недостатнім володінням методами корекції порушень розвитку чи обдарованості (Ю. Гільбух).

Пріоритетом державної політики в Україні визнано якнайповніше задоволення освітніх потреб осіб, що супроводжується остаточною поворотом до людиноцентричної освіти. З огляду на це у 1992 р. створюється психологічна служба у системі освіти, зусилля якої спрямовувалися на диференціацію навчання, підвищення якості знань, забезпечення розвитку здібностей і талантів дітей. Розпочинається інтенсивне використання здобутків і можливостей практичної психології, впровадження методичного інструментарію шкільної психодіагностики тощо.

Основними завданнями психологічної служби системи освіти України визнано сприяння повноцінному розвитку особистості на кожному віковому етапі, створення умов для формування мотивації до саморозвитку, забезпечення

індивідуального підходу до кожного учасника навчально-виховного процесу, профілактику й корекцію відхилень в інтелектуальному та психофізичному розвитку дітей.

Вчені зазначають, що причиною зростання запиту на практичну психологію стали зміни в освіті, пов'язані із впровадженням гуманістичних засад у взаємини між державою й особистістю, усвідомлення необхідності застосування психологічних знань у навчально-виховному процесі й ін. (В. Панок).

Низка досліджень у цьому контексті пов'язана з психодіагностикою суб'єктів навчальної діяльності. Один із фундаторів сучасної психодіагностики в Україні психолог Ю. Гільбух зробив вагомий внесок у повернення до наукового та практичного обігу психодіагностики як дієвого інструменту вивчення природи дитини. Ним і його прибічниками було обґрунтовано потребу введення в Україні посади шкільних психологів, що знайшло відображення у Державній національній програмі «Освіта: (Україна XXI століття)». В цей час розробляли спеціальні програми й навчальні комплекси, за якими педагоги та шкільні психологи могли працювати з окремими категоріями дітей, тобто реалізовувати диференційований підхід.

У XXI столітті відбувається модернізація функціонуючої упродовж тривалого періоду інтернатної системи навчання. У контексті модернізації, серед іншого, було створено умови для залучення до спеціальних закладів освіти дітей з порушеннями інтелектуального розвитку помірного ступеня та дітей із

складними і комбінованими порушеннями розвитку, які вважалися «ненаучуваними».

У руслі підходів до індивідуалізації навчально-виховного процесу в школі дослідження в галузі спеціальної психології спрямовуються на вивчення уяви та компонентів здібностей, індивідуальних психофізіологічних особливостей розумової діяльності таких дітей, індивідуального підходу до керування процесом соціальної адаптації учнів, генези невротичних рис характеру тощо.

І хоча українські науковці продовжували результативно вивчати переважно питання психології навчання, засвоєння учнями з особливими потребами знань, низка вчених фокусували увагу на дослідженнях на тлі суб'єктного підходу до навчання й виховання, ідеях розвивального навчання, особистісно орієнтованої освіти, педагогіки співробітництва тощо.

Отже, одним з ключових шляхів гуманізації шкільної практики у цей період розбудови державності стає її *психологізація*, покликана забезпечити вивчення, врахування й задоволення індивідуальних навчально-виховних потреб дитини-учня, тобто сприяти індивідуалізації педагогічного процесу. У працях вчених простежується акцент на використанні здобутків і можливостей практичної психології, впровадженні методичного інструментарію психодіагностики тощо.

Переломним моментом у формуванні державної політики України у сфері освіти дітей з особливими освітніми потребами

стало підписання (2008) і ратифікація (2009) Конвенції про права осіб з інвалідністю та Факультативного протоколу до неї.

Відповідно до взятих Україною зобов'язань однією із стратегічних цілей державної політики у сфері захисту прав осіб з інвалідністю є створення суспільного середовища рівних можливостей для таких осіб та їх інтеграція у суспільне життя, переосмислення поточних соціальних послуг для створення системи психолого-педагогічної підтримки, що забезпечить суспільну активність людей з інвалідністю.

Зокрема, предметом досліджень вчені обирають психологічні умови навчально-виховної роботи з дітьми, які мають складні порушення розвитку, девіантну поведінку, психологічні умови оптимізації роботи з підлітками-акцентуантами й ін., що обґрунтовує доцільність розроблення і широкого впровадження в освітній процес корекційно-розвивальних програм. Ці корекційно-розвивальні програми охоплювали всі щаблі освіти для дітей з особливими потребами та різні сфери розвитку, зокрема корекцію когнітивного, особистісного, фізичного, мовленнєвого розвитку й інші, підґрунтя яких склала саме психологічна складова.

Актуальними у проблематиці досліджень українських психологів на цей час стають методологічні, теоретичні й прикладні аспекти формування всебічно й гармонійно розвиненої особистості з особливими потребами. Аналіз тематики і змісту психолого-педагогічних студій переконує, що праці вчених

пронизані вивченням проблем, спрямованих на реалізацію особистісно орієнтованих завдань особистісного розвитку таких дітей у процесі навчання, на подолання (компенсацію) порушень у розвитку, забезпечення реалізації їхніх індивідуальних потреб і мотивів навчання.

У період деінституалізації та забезпечення доступності всіх освітніх ресурсів на основі урахування індивідуальних особливих потреб усіх учасників освітнього процесу (з 2015-го і по цей час) неабиякого поширення набули ідеї гуманізму, демократизму, пріоритетності загальнолюдських духовних цінностей. У цьому контексті пріоритетним напрямом державної освітньої політики стало сприяння реалізації прав на особистісний розвиток, рівний доступ до якісної освіти громадян з особливими освітніми потребами, у тому числі з інвалідністю.

На заміну бюрократичній прийшла так звана дитиноцентристська система освіти, в якій домінує орієнтація на інтереси дитини, на задоволення її особистих потреб.

До розроблення дитиноцентричних питань індивідуалізації й диференціації освітнього процесу в українській школі посутньо доклалися відомі українські вчені Г. Балл, І. Бех, Ю. Гільбух, Н. Дічек, І. Дичківська, Г. Коберник, В. Кремінь, В. Луговий, С. Максименко, В. Панок, В. Рибалка, О. Савченко та інші. Українськи вчені доводять, що для успішної соціальної адаптації дітей та молоді, у тому числі з інвалідністю, виняткового значення набуває навчання в інтегрованих умовах.

У цьому контексті домінуючим напрямом в стратегії розвитку освіти для осіб з особливими потребами стало упровадження інклюзивного навчання в закладах дошкільної, загальної середньої, позашкільної професійно-технічної та вищої освіти. Філософія інклюзивної освіти тісно переплітається з Концепцією прав людини та можливостями рівного доступу й участі в усіх сферах життя.

Із запровадженням інклюзивного навчання, важливим кроком у розвитку як спеціальної педагогіки, так і психології, стало створення сучасної мережі інноваційних установ – інклюзивно-ресурсних центрів (ІРЦ), закладів, які прийшли на зміну психолого-медико-педагогічним комісіям, метою діяльності яких є визначення командою психолого-педагогічного супроводу особливих освітніх потреб дітей на основі сучасних діагностичних методик і з урахуванням міжнародної класифікації функціонування, обмеження життєдіяльності і здоров'я, а також визначення індивідуальної освітньої траєкторії дитини. Зокрема, до переліку послуг додано проведення комплексної психолого-педагогічної оцінки особам з особливими освітніми потребами від 2 до 18 років.

У 2021 році на виконання постанови у співпраці МОН України і НАПН України, співробітниками Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка розроблено рівні підтримки в освітньому процесі осіб з особливими освітніми

потребами в інклюзивних класах (групах) закладів дошкільної та загальної середньої освіти.

Такий диференційований підхід змінив філософію надання освітніх послуг дітям з особливими освітніми потребами на індивідуальну модель підтримки, командне визначення освітньої траєкторії, тісну взаємодію з сервісами ІРЦ, що дало змогу покращити процес організації та якість навчання таких дітей. Розроблені рівні підтримки в освітньому процесі пропонують підхід, спрямований на забезпечення індивідуальних потреб і можливостей кожного учасника освітнього процесу.

В останні роки зростає увага науковців і практиків у галузі спеціальної психології до проблем ранньої діагностики і надання комплексної медико-психолого-педагогічної допомоги дітям з особливими потребами.

За роки незалежності України розроблено низку нормативно-правових та науково-практичних документів щодо впровадження практики надання послуги раннього втручання для забезпечення розвитку дитини, збереження її здоров'я та життя, що вміщено у підґрунтя національної комплексної системи раннього втручання.

У 2021 р. було схвалено Концепцію створення та розвитку системи раннього втручання, в якій передбачено законодавче врегулювання програми раннього втручання, забезпечення доступності до неї сімей з дітьми, що потребують такої

підтримки, проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо змісту послуги та ін.

З 2022 року, в умовах війни, в яких перебуває Україна, важливим завданням постало розроблення дистанційної моделі психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами та їхніх родин. Вченими-психологами розробляються матеріали дистанційного психолого-педагогічного супроводу таких дітей, їхніх родин, супервізії фахівців тощо.

Наукові дослідження у галузі спеціальної психології розширили поле вивчення, зокрема щодо психологічного супроводу постраждалих під час збройних протистоянь; груп вимушених переселенців, які переміщуються із зони бойових дій; проводяться психолого-соціальні дослідження, спрямовані на профілактику й реабілітаційну роботу з особами, які брали участь у воєнних діях; психологічні, психокорекційні, психотерапевтичні дослідження щодо роботи з дітьми з особливими потребами і їхніми родинами, які отримали травмівний досвід в умовах війни у контексті їхньої травматизації та емоційного вигорання й інше.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Підсумовуючи певним чином, можливо, не зовсім системний аналіз функціонування галузі спеціальної психології можна стверджувати про вагомий надбання і позитивні тенденції розвитку.

В останні десятиріччя спеціальна психологія опинилася під впливом важливих перетворень у всіх значущих для неї контекстах. Насамперед – це перехід освіти в Україні від

парадигми «школи учіння» до дитиноцентричної особистісно орієнтованої парадигми, перетворення в системі спеціального навчання – ідеї диференціації змінюються на ідеї інтеграції осіб з особливими потребами в соціум, ідеї досягнення кожним максимально високого рівня – на ідеї самореалізації. Істотним чинником зростання ролі психологічної науки є також світова тенденція стратегічної пріоритетності модернізації освіти в контексті цивілізаційного поступу людства тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балл, Г.О., & Таранов, Л.М.(1989). Особистісний підхід до визначення цілей виховання та шляхів їх досягнення. *Психологія*, 32, 7–15.
2. Барно, О. (2008). Проблема людей з особливими потребами як гостра державна проблема. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*, 4 (6), 37–43.
3. Гільбух, Ю.З. (1991). Психологічні передумови диференційованого навчання у початковій школі. *Психологія*, 36, 62–71.
4. Дічек, Н.П. (2015). Внесок українських психологів у розвиток диференціації навчання школярів (60-ті рр. ХХ ст.). *Пед. освіта: теорія і практика*, 18 (1), 407–419.
5. Кобильченко, В.В. (2016). Спеціальна психологія на сучасному історичному етапі: пошук власної наукової ідентичності. *Педагогіка і психологія*, № 2, С. 64–70.
6. Кремень, В.Г. (2009). Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору. Київ : Пед. думка.
7. Максименко, С.Д. (1998). Методологічні аспекти психології. *Психологія*, 31, 3–11.

8. Прохоренко, Л.І. (2019). Освіта осіб з особливими потребами: науково-психологічний супровід. *Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України*, (4), 25–34.

9. Zasenko, V., & Prokhorenko, L. (2018). Educational Development Priorities for People with Special Needs in Ukraine. *Education: Modern Discourses*, (1), 161–167.

REFERENCES

1. Ball, H.O., & Taranov, L.M.(1989). Osobystisnyi pidkhid do vyznachennia tsilei vykhovannia ta shliakhiv yikh dosiahnennia [A personal approach to determining educational goals and ways to achieve them]. *Psykhologhiia*, 32, 7–15 [in Ukraine].

2. Barno, O. (2008). Problema liudei z osoblyvymy potrebamy yak hostra derzhavna problema [The problem of people with special needs as an acute state problem]. *Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy*, 4 (6), 37–43 [in Ukraine].

3. Hilbukh, Yu.Z. (1991). Psykhologichni peredumovy dyferentsiiovanoho navchannia u pochatkovii shkoli [Psychological prerequisites of differentiated education in primary school]. *Psykhologhiia*, 36, 62–71[in Ukraine].

4. Dichek, N.P. (2015). Vnesok ukrainskykh psykhologiv u rozvytok dyferentsiatsii navchannia shkoliariv (60-ti rr. KhKh st.) [The contribution of Ukrainian psychologists to the development of the differentiation of schoolchildren's learning (60s of the XX century)]. *Ped. osvita: teoriia i praktyka*, 18 (1), 407–419 [in Ukraine].

5. Kobylchenko, V.V. (2016). Spetsialna psykhologhiia na suchasnomu istorychnomu etapi: poshuk vlasnoi naukovoï identychnosti [Special psychology at the current historical stage: the search for its own scientific identity]. *Pedahohika i psykhologhiia*, 2, 64–70 [in Ukraine].

6. Kremen, V.H. (2009). *Filosofiiia liudynotsentryzmu v stratehiiakh osvithnoho prostoru* [The philosophy of human-centeredness in educational space strategies]. Kyiv : Ped. Dumka [in Ukraine].
7. Maksymenko, S.D. (1998). *Metodolohichni aspekty psykholohii* [Methodological aspects of psychology]. *Psykhologhiia*, 31, 3–8 [in Ukraine].
8. Prokhorenko, L.I. (2019). *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: naukovo-psykholohichniy suprovid* [Education of persons with special needs: scientific and psychological support]. *Pedahohika i psykholohiia. Visnyk NAPN Ukrainy*, (4), 25–34 [in Ukraine].
9. Zasenko, V., & Rrokhorenko, L. (2018). Educational Development Priorities for People with Special Needs in Ukraine. *Education: Modern Discourses*, (1), 161–167.11 [in English].

УДК 376

Яна Полупанова,

аспірант Інституту спеціальної педагогіки та психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України
yanapook9100@gmail.com
ORCID 0000-0003-0520-8110

Yana Polupanova,

Postgraduate Institute of Special Pedagogy and Psychology named after Mykola Yarmachenko National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, Київ, Україна
вул. М. Берлінського 9, Київ, 04060, Україна

Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
9 M. Berlinskogo str., Kyiv, 04060, Ukraine ммс

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МЕРЕЖІ ІНКЛЮЗИВНО-РЕСУРСНИХ ЦЕНТРІВ УКРАЇНИ